

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается форма маснави в новой узбекской поэзии и отражение в ней классических традиций. Маснави – один из широко используемых жанров классической литературы. Известно, что стихи в Маснави рифмуются между собой в форме а-а, б-б, в-в, г-г и т. д. Эта форма послужила основой для масштабных эпосов в классической литературе.

SUMMARY. This article discusses the form of masnavi in new Uzbek poetry and the reflection of classical traditions in it. Masnavi is one of the widely used genres in classical literature. It is known that the verses in Masnavi rhyme with each other in the form of a-a, b-b, v-v, g-g, etc. This form served as the basis for large-scale epics in classical literature.

К.КАРИМОВТЫҢ «АРАЛДЫҢ ҮМИТИ» РОМАНЫНДА ДИАЛОГ ХӘМ МОНОЛОГТЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ

П.Нуржанов – *филология илимлериниң докторы*

Н.Абсаттарова – *магистрант*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бадий нутқ, персонаж нутқи, диалог, монолог, ички монолог.

Ключевые слова: художественная речь, речь персонажа, диалог, монолог, внутренний монолог.

Key words: artistic speech, character speech, dialogue, monologue, internal monologue.

Көркем шығарманың тәсиршеңлигин арттырыўда, автор идеясын толық жеткерийде көркем тилдиң атқаратуғын хызметі айрықша. Бул туўралы белгили әдебиятшы Х.Умуров: «Әдебий шығармаға жан ендиретуғын тийкарғы күш – көркем тил. Ол соның ушын да көркем шығарманың барлық клеткаларында жасайды, сол клеткалардың тири, өмиршең болыўын тәмийинлейди», - деген еди [1:142]. Демек, көркем тил әдебий шығарманың образлы болыўында хәм оның оқыўшының жүрегинен терең орын алыўында баслы орын ийелейди десек қәтелеспеймиз.

Илимпазлар көркем тилди автор тили, гүрриңши тили, персонаж тили деп бир неше түрлерге бөлип қарайды. [2:165-168]. Көркем шығармада булардың хәр бириниң тутқан орны бар хәм биз персонаж тилине арнаўлы түрде тоқтаўды мақсет еттик.

Шығарма ишиндеги ўақыялар бәрқулла баянлаўшы яки гүрриңши тәрәпинен баянлана берместен, жазыўшы ўақыя қахарманларының өзлерин де қарым-катнасқа түсиреди. Жазыўшының шығарма қахарманларын сөйлетиўи “персонаж тили” делинеди. Персонаж тили, әлбетте, диалог хәм монолог қатнасында пайда болады.

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде монолог хәм диалогтың атқаратуғын хызметі туўралы С.Бахадирова, Ж.Есенов, З.Бекбергенова х.т.басқалардың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етиледи.

Илимпаз Ж.Есенов монолог хәм диалогтың қолланылыў өзгешелигин, қахарман психологиясын жасаўдағы әҳмийетин бир қанша повесть жанры мысалында изертлейди. З.Бекбергенова диалог хәм монологты түрлерге ажыратып, олардың шығарма структурасындағы әҳмийетин, көркемлик функциясын изертлейди. Биз әдебияттануы илиминдеги теориялық пикирлерге сүйенген ҳалда Өзбекстан халық жазыўшысы К.Каримовтың “Аралдың үмити” шығармасында диалог хәм монологтың әҳмийетин, олардың көркемлик хызметин үйренемиз.

Диалог (грекше “dialogos”- еки адамның өз ара сөйлесиўи) - көркем шығармада ўақыяны түсиндириўге, характерди ашыўға жәрдем беретуғын усыллардың бири [3:63].

Жазыўшының “Аралдың үмити” романы атамасынан белгили болғанындай инсан өмирине қәуип туўғызып турған Арал проблемасына арналған. Арал темасы өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап әдебиятымызда көрине басады. Мысал ретинде Т.Қайыпбергеновтың “Көздиң қарашығы”, А.Қарлыбаевтың “Арал толғаныслары”, өзбек жазыўшысы Ж.Абдуллахановтың “Барса келмес”, қазақ жазыўшысы Ә. Нурпейсовтың “Сең” романларын атап өтиўге болады. Бул шығармаларда авторлар проблемаға хәр қыйлы көз қарастан жантасады хәм теманы түрли усыл хәм образлар жәрдеминде сәўлелендиреди.

Биз изертлеў барысында К.Каримовтың “Аралдың үмити” романы менен Ә.Нурпейсовтың “Сең”

романдағы ўақыялар хәм образлар арасында типологиялық ұқсаслық бар екенлигин аңғардық. Бундай ұқсаслықтың тийкарғы себеби етип Арал теңизи этирапында жасайтуғын қарақалпақлар хәм қазақлардың турмыс тәризиниң, жасаў шарабатының ұқсас екенлигинде.

К.Каримовтың “Аралдың үмити” романында сюжетти раўажландырыўда хәм қахарманның психологиялық халатларын бериўде диалоглардан утымлы пайдаланған. Шығарма қахарманы Даўылбай жийени екеўи теңиз ултанына баратырып, узак жылдан берли көзине ысық болып қалған Үшсайдың тусынан өтеди. Жийени дайысына бул аймақтың өзгериپ кеткенлигин айтып жүзленеди:

«Көрдиниз бе?

-Көрдим. Соқыр емеспен.» [6:1/5]. Шығармада мине усы қысқа хәм жай диалогың өзи арқалы-ақ ғаррының характери бериледи, яғный, оның характери сөйлеў темпи арқалы ашылады. Үшсайдың бүгинги көриниси онда қуўаныў сезимлерин пайда етпейди. Себеби, қахарманға туўылғанлы көзи көрген бурынғы пәскелтек үйлер қадирли.

Әдебиятшы З.Бекбергенованың «Прозалық шығарманың сюжетине киргизилген диалог сөз көркем экспрессивлик қурал болып хызмет кылады хәм соның менен бирге, хәр бир қахарман ушын сөздиң өзине тән қәсийетлерин қайта тиклеўге, типлик характерди ашыўға жәрдем береді», [7] - деген пикирлерине толық қосылған ҳалда төмендеги мысал арқалы бул пикирди беккемлеймиз:

«-Мен саған “теңизге алып бар” деген бе едим.

-Туўры, солай дедиңиз,- мойынлады жигит. ... Теңизге дейин мынаў ески “Нива” менен жетип қайта алмаймыз. Оллагер...

-Онда қай жерге барамыз?

-Теңиздиң ултанына...

-Теңиздиң ултанына?

Ғарры көзин сығырайтып жигитке қарады.

-Теңизди көрсетемен дегениңе исенип жүриппен-аў,- тоңкылдады ол. -Дым илажы жоқ па?

-Теңиздиң ултанына жетиў ушын кеминде үш жүз шақырым жол басыўға туўра келеди. Оған жанармаймыз жетпейди. Теңиздиң ултаны бүгинлиги өркеш-өркеш қумлы сахраға айланған. Батып қалсақ, алла бәрежелла.

-Теңиз соншелли қашықлап кетти ме?- деди ғарры кеўилсиз даўыс пенен.

-Енди не деп едиңиз? Ултанына сексеўил егилген соң теңиз қалды ма?» [6:1/4].

Жазыўшы диалог арқалы хәм қахарманлардың образын хәм Аралдың бүгинги аяанышлы көринисин сүўретлеўге ериседи. Даўылбай ғаррының диалог ўақтындағы кейпи психологиялық халаты сөйлеў интонациясы хәм автор сыпатламасы арқалы да анығырақ жеткерип берилген. Ал, қахарманның жолдасы Сағынбайдың репликасы арқалы Арал теңизиниң хәзирги ўақыттағы көриниси сәўлелендирилген.

Шығарма бас қахарманы менен ақлығының диалогында психологиялық жақтан қыйналыу, екиленіу сезімлері айқын сезилип тұрады. Ол баланың сорауларына қалай жууап бериўди билмей ойланады:

«-Ата, кемеңе минейик.

Даўылбай ойланып, соң жууап берди.

-Келеси сапар.

-Өткен ретте сондай деген едиңиз,- өкпеледи бала.

-Ендиги келгенинде, әлбетте, “Надежда” бортына көтерілип, бәлки теңизде жүзермиз.

-Хәзир ше?

-Хәзир судно оңлайтуғын жерге алып кетилген» [6:4/20]. Оқыўшы диалогтан ғаррының хақықатгөйлигин, ҳәр қандай жағдайда да туўры сөйлеўге беймиллигин, психологиялық жағдайын, ақлығына деген мийирман қахарманның характерин сезеди. Даўылбайдың балаға жалған сөйлеўге мәжбүр болғанлығы болса, оның ишки гүйзелисин, илажсызлығын аңлатады.

Романда оқыўшының дыққатын тартатуғын персонажлардың бири болған Перузаның өзине тән характери бар. Оның минезиндеги хәзил-дәлкекке беймиллилик, басқаларға уксамаған ашық кеўиллилик сыпатлары оның диалогтағы ҳәр бир сөзинде анық көзге тасланады. Бул Даўылбайдың еске түсириўлериниң бириндеги ўақыяларда төмендегише бериледи:

«-Сен, шеше, хәзир мынаў исинди туўарып, балық асып жибер. Қайнаға әкелген бекирениң бел кеспесинен салыўды умытпа,-деди күлип».

«Ертесине буўылған қамыс шом менен қабырғаларды тикейтиў басланған пайт:

-Көшеде еркек киндиктен ким бар екен деди кейўаны.

-Оны қәйтемиз, шеше?- деди Перуза күлешырай менен, шамасы, хәзил сөз айтыўға аўзы қышып турғандай сыңай танытып. < >.

-Мына бала еркек киндик емес пе? – күлди Перуза Даўылбайды көрсетип»[6:2/8-9].

Бул Даўылбайдың әкеси үйин жанадан тиклемекши болғанда, оған аўылының хаяллары жәрдемге келгендеги диалог болып, автор Перуза образы арқалы урыс себепли еринен айырылған болыўына қарамай, өзін кеўилли тутыўға ҳәрекет ететуғын, қыйыншылықларды жеңип атырған сабырлы хаялдың образын жасаўға ҳәрекет етеди. Бунда персонаждың сөзине қосымша автор ремаркасы әхмийетли орын тутады. Сондай-ақ, ол теңиз жағасында жасаўшы халықтың турмысын, екінши жер жүзлик урыстан кейинги аўыл жағдайын, адамлар арасындағы бир-биреўге деген мийрим-шәпәтти сәўлелендириўде салмақлы функция атқарып тур.

Автордың диалог қурыў шеберлиги менен бирге қахарманларды сөйлетиў барысында жиберилген айырым кемшиликлерди де байқаўға болады. Шығарма қахарманы Даўылбайдың теңиз ултанына жийени менен сапарға атланардағы диалогында Аралдың қурығанынан хабардар екенлиги мәлим болып тұрады. Лекин, усы көринистен соң, сапарға атланған екеўдің жолдағы сөйлесиўинде Даўылбай теңиз қурып қалғанынан бийхабар етип сүўретленеди. Мәселен, биринши диалогта:

«-Бул не өзи, Даўылбай дайы?

-Жол азық. Теңиздің ултаны шексиз. Баяғыдай балық қуўырып жей алмайсан».[6:1/3]. Ал, усыннан кейинги диалогта:

«-Теңиздің қалдығына жетиў ушын кеминде үш жүз шақырым жол басыўға туўра келеди. Оған жанармаймыз жетпейди. Теңиздің ултаны бүгинлиги өркеш-өркеш қумлы сахраға айланған. Батып қалсақ, алла бәрекелла.

-Теңиз соншелли қашықлап кетти ме?-деди ғарры кеўилсиз даўыс пенен».[6:1/4].

Улыўма, роман поэтикалық қурылысындағы диалоглар шығарманың «өмиршенлигин» тәмиинлеп келген хәм қахарманлардың психологиясын бериўде, олардың образын исенимли жаратыўда әхмийетке ийе..

Көркем шығарманың тәсирли хәм тартымлы шығыўында, қахарманлардың ишки ой-кеширмелерин бериўде монологлар да үлкен әхмийетке ийе.

Монолог (грекше monos – бир хәм logos – сөз) – көркем шығармада қахарманның көпшиликке ямаса өзине қарата айтқан сөзлери.[3:138]. Бунда қахарманның сөзлерине жууап талап етилмейди, басқа қахарманның репликалары берилмейди. Усы тәрәпи менен диалоглардан ажыралып тұрады. Олар көркем шығарма ишинде келип қахарманның ой-сезимлерин терең аңлаўда көркемлик хызмет атқарады.

Хәзирги әдебияттаныў илимирде монологты ишки монолог хәм сыртқы монолог деп еки түрге бөлип қарайды.

К.Каримовтың «Аралдың үмити» романында монологлардың сыртқы хәм ишки түрлериниң қолланғанын көремиз. Олар қахарманның түрли ситуациялардағы жағдайын, руўхиятын бериўге хызмет етеди. Мәселен, Даўылбайдың теңиз ултанына баратырып жолдың еки шетиндеги қурылып атырған жаңа имаратларды көрип: «-Я заман өзгерди, я адамлар».[6:1/3] - деп сөйлениўи қахарманның аўылдағы өзгерислерге болған көзқарасын билдиреди.

Ж.Есеновтың «Қахарман психологиясын дәўирдің руўхы, шығарманың баслы идеясы менен терең байланыстырып оны шеберлик пенен ашыўдың ең нәтижели усулларының бири «ишки сөйлеўлер» менен «ишки монологлар» ды актив хәм өнимли пайдаланыў болып есепланады».[4:64]-деп көрсеткениндей, биз изертлеп атырған «Аралдың үмити» шығармасында сыртқы монологларға қарағанда басым орынды ишки монологлар қурайды. Булардың дерлик көпшилиги Даўылбай образына тийисли. Автор қахарманның балалық, жаслық дәўирин сүўретлегенде, әсиресе, Арал теңизи қурығаннан кейинги ўақыяларды, оның ой-қиялларын, қыйналыў, ишки гүманланыў қусаған сезимлерин бериўде ишки монологлардан жийи- жийи пайдаланған хәм бул арқалы үш дәўирдің өзине сай руўхын, көринисин, қахарманның руўхый дүнясын сүўретлеўде утымлы пайдаланған.

«Әне, Даўылбай ғарры, жаслығында теңиз суўының реңине, шағалалардың шарықлап ушыўына, ескен самалдың бағытына қарап бағдарды, қай орында балық мол екенин аңғаратуғын едиң. Енди теңиз ултанында өсип-өнген аңның изин излейтуғын болдың ба?»[6:1/7].

Жазыўшы Аралдың қумлы ултанында гезип жүрген ғаррының қыялынан өткенлерин, ишки толғансылары, кеўил кеширмелерин сыпатлай отырып, теңиздің суўы мол хәм бүгингидей қумлы көринисин сүўретлейди.

Оның: «Қәне енди, қәдир ийемнің құдирети менен пайда болған теңиз, анаў шарқ урып ушқан шағалалар, қарайып көзге түскен судно сүлдерин көрип тұрғаным рас болса, олардың дийдарына тағы бир мәрте қанып алсам, соңынан аманатын тап хәзир, усы тұрған жеримде алса да разыман».[6:1/13] - деген ишки ойлары арқалы қахарманның руўхый езилиўин, әбден қыйналыўын сүўретлеўге, оқыўшыда өткір эмоционаллық тәсир қалдырыўға ериседи. Келтирилген монологлар қахарманның ұзақ өтмиш хәққындағы пикир жүритиўлерин ямаса келешек арзыўларын емес, ал, оның сол заматтағы хәдийселерге, сол ўақыттың өзінде ойында кешип атырған ой - кеширмелерди сәўлелендириўге ҳәрекет етеди.

Қахарманның ишки монологи көпшилик көркем шығармаларда жүз берген ўақыяға байланыслы қахарманның руўхый дүнясында болып өткен ойларын көрсетиўге хызмет етеди. «Аралдың үмити» романында көп орынларда қахарманның ойлаўлары, ишки сөзлери

қысқа түрде - сол моменттеги ситуацияға реакциясын билдириу мақсетинде қолланылған. Яғный, қахарманның санасындағы кеширмелери ўақыяның баянланыу барысында, ўақыт хэм орын жағынан алға яки кейинге қайтыўды талап етпей, хэдийсе жүз берип атырған ўақытта кешеди. Мәселен, Даўылбай теңиздің ултанындағы шаң-тозаңлар, кумлар арасында турғандағы ишки сезимлери төмендегише бериледи:

«Хош теңиз! Атың Арал еди. Енди суўдың орнында кум... Кумға айланыпсаң». «Енди Арал теңизи жоқ. Аралқум бар!»[6:1/8]. Қахарманның усы монологи арқалы оның теңиздің аянышлы аўхалын көрип қайғыға берилиўи, өткир психологиялық халатқа түсиўи исенимли бериледи, бул өз гезегинде романда Арал проблемасының шебер сўўретлениўине хызмет етеди.

Даўылбай ғарры көзине ысық «Ўшсай» да узактан көринген судноны көзи шалғанда: «Растан да сол ма? Жок, болыўи мүмкин емес! Оны кесип-кесип метал-

ломға алып кеткени қашшан?» [6:1/9] - деп ойлаўлары қахарманның ишки қарама-қарсылықларын, гүман етиў қусаған сезимлерин сўўретлеп береді.

Солай етип, К.Каримовтың «Аралдың үмिति» романында монологлар қахарманлардың қыйналыў, таңланыў, гүманланыў сыяқлы ишки сезимлерин берийде утымлы пайдаланылған хэм бул нәрсе қахарман образын анық түрде жасаўда белгили рол атқарған.

Улыўмаластырып айтқанда, К.Каримовтың «Аралдың үмिति» шығармасында диалог хэм монолог баянланып атырған хэр бир дәуирдин руўхын, шығарманың мазмун-мәнисин ашып берийде өзине тән көркемлик хызмет атқарған. Әсиресе, қахарманның руўхый дүньясын берийде монолог хэм диалоглардан өз орнында пайдалана алған. Усы ислеген анализлеримизден келип шығып К.Каримовтың аты аталып атырған шығармасын 2000-жыллардағы Арал темасын сўўретлеўге арналған шығармалардың елеўлиси деп есапласақ болады.

Әдебиятлар

1. Умуров Х. Адабиёт назарияси. –Т.: «Шарқ» НМАКБТ. 2002.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: «Ўзбекистон». 2002.
3. Ахметов С, Есенов Ж, Жәрімбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша тусиндирме сөзлиги. -Н.: «Билим». 1994.
4. Есенов Ж. Шеберликтің сырлары(хәзирги қарақалпақ повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). –Н.: «Қарақалпақстан». 1986
5. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980- 2010- жыллар). -Н.: «Илим». 2016.
6. Каримов К. Аралдың үмिति романы. «Әмиўдәрйя». 2022. №1, 2,3,4.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-kommunikativnoy-i-hudozhestvenno-esteticheskoy-funktsii-dialogicheskoy-rechi-na-materiale-romanov-karakalpakskih-pisatelev>

РЕЗЮМЕ. Мақолада К. Каримовнинг «Оролинг умиди» романида диалог ҳамда монологнинг ахамияти ўрганилди, асосан, асарнинг проблематикаси ва қахрамон рухиятини ёритишдаги бадий функциясининг ўзига хослиги тадқиқ қилинди.

РЕЗЮМЕ. В статье исследовано значение диалога и монолога их художественная функция в отображении проблематики произведения и духовного мира героев в романе К.Каримова «Надежда Арала».

SUMMARY. In the article was studied the importance of dialogue and monologue in K. Karimov's novel "Aral's hope", basically, was studied the problem of the work and the significance of the artistic function in depicting the psyche of the hero were studied.

SHE'RIYATDA UNDALMALAR TAKRORI ORQALI KONNOTATSIYANING IFODALANISHI (Eshqobil Shukur she'rlari misolida)

S.Rahmatova – *tayanch doktorant*
O'zbekiston Milliy universiteti

Tayanch so'zlar: takror, konnotativ ma'no, undalmalar, hissiy konnotatsiya, til birliklari.

Ключевые слова: повторение, коннотативное значение, импульсы, эмоциональная коннотация, языковые единицы.

Key words: repetition, connotative meaning, exclamations, emotional connotation, language units.

Ma'lumki, takror til birligining emotsional-ekspressiv xususiyatini yuzaga chiqaruvchi, matnda konnotativ ma'noni hosil qiluvchi vositadir.

Tadqiqotchi Sh.Asqarova "takror" [qaytariq, takrorlash] terminining lingvistik adabiyotlarda "takrorlash", "reduplikatsiya" (so'z negizini takrorlash yo'li bilan yangi so'z yasash), "ikki martaga oshirish", ayrim holatlarda bir-biridan farqlanmaydigan, turli ma'nolarni ifodalovchi tushuncha sifatida talqin qilinishini ta'kidlaydi [1:10]. Demak, takror til tizimidagi turli birliklarning nutqda qaytalanishidir.

Til birliklari takror qo'llangan har qanday jumla, matn ta'sirchan bo'ladi. A.Abdullayev qayd etganidek, "takrorning hamma turi (tovush takrori, so'z takrori va gap takrori), odatda, ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi" [2:70].

Takror til birliklarining emotsional xususiyatini kuchaytiruvchi vosita ham hisoblanadi. Konnotativ ma'noga ega bo'lgan birlik nutqda takror qo'llanganda uning bu xususiyati yanada kuchayadi. Bunday vaqtda til birligining ta'sir quvvati oshadi. Takror emotsionallikni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajarganda til birligi orqali ifodalangan ma'no bo'rttiriladi, u aktuallashib, o'quvchi e'tiboriga tushadi. Shu sababli nutqda ekspressiv-emotsionallikni o'rganishda takrorning o'rniga jiddiy e'tibor qaratish lozim.

Ma'lumki, takrorning konnotativ vazifasi nutqda namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyotda takrorning manbasi

she'riyat sanaladi. Shoir she'r yozar ekan, til birliklari takroriga e'tibor qaratmasligi mumkin emas. Takror she'r misralarida ohangdorlikni, ta'sirchanlikni, estetiklikni yuzaga keltiradigan vositadir.

Takror til birliklarining nutqiy funksional imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi uslubiy vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Takrordan, ayniqsa, badiiy adabiyotda asar matnida ta'sirchanlikni hosil qilishda, tasviriylilikni kuchaytirishda, ta'kidni oshirishda, voqelikni bo'rttirishda keng foydalaniladi. Badiiy matnda yozuvchi bu maqsadlarga erishishda takrorning turli ko'rinishlarini qo'llaydi. Iste'dodli shoir Eshqobil Shukur ham takrorlardan keng va o'z o'rnida foydalana olgan mahorat sohibidir. Shoir she'rlarida takror qo'llangan fonetik, morfologik, leksik hamda sintaktik birliklar muallifning individual uslubini hosil qilishda muhim o'rin tutadi. Eshqobil Shukur she'rlarining ta'sirchanligini oshirishda hamda lirik qahramon sub'yektiv munosabatini ifodalashda sintaktik birliklar, xususan, gaplar, gap bo'laklari, so'z birikmalari, undalmalar takroridan unumli foydalangan.

Sintaktik takror badiiy matnda konnotativlikni hosil qiluvchi takror turi bo'lib, so'z birikmasi, gap bo'laklari, gap, kirish konstruksiyalar, undalmali gaplar ko'rinishida yuzaga chiqadi va manbalarda *sintaktik parallelizm* deb ham ataladi. M.Yo'ldoshevning ta'kidlashicha, "Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar *parallelizm* atamasi ostida o'rganiladi. *Parallelizm* (yunoncha *parallellos* - yonma-yon boruvchi) yonma-yon gaplar,